

УДК 904:502.172(477.64)*Хор]:[504.61:355.01]

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА АРХЕОЛОГІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО
ЗАПОВІДНИКА «ХОРТИЦЯ» В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Анатолій Волков,
науковий співробітник відділу
охорони пам'яток історії, археології
та природи Національного
заповідника «Хортиця»

Дані тези спрямовані на стислий опис стану пам'яток історії та археології Національного заповідника «Хортиця», до яких входить і пам'ятка національного значення «Кам'янська Січ, могила кошового отамана Костя Гордієнка та кладовище запорізьких козаків», які постраждали під час військового стану. Охоплюють час від початку повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 р. до кінця 2024 р. Тези побудовані за принципом комплектування інформації тематичними блоками. Перший блок – аналіз пам'яток острова Хортиця, на території яких були влучання ракет або авіабомб; інформація щодо пам'ятки «Кам'янська Січ» станом на кінець 2024 р. В другій частині тез коротко викладено відомості про інші руйнівні фактори впливу на пам'ятки. В третій частині представлено практичні заходи, направлені на збереження пам'яток та предметів з фондової колекції Національного заповідника «Хортиця».

На території Національного заповідника «Хортиця» на сьогодні налічується понад 130 пам'яток історії та археології, включаючи дві пам'ятки Національного значення: «Археологічний комплекс Острів Байда» та «Кам'янська Січ, могила кошового отамана Костя Гордієнка та кладовище запорізьких козаків» [2, с. 16]. Оскільки Запоріжжя є прифронтовим містом, то порятунок археологічної спадщини, фіксація вже наявних руйнувань та усунення наслідків ворожої агресії – є одним із пріоритетних завдань фахівців заповідника.

Сухі цифри говорять, що за три роки повномасштабного вторгнення росії нараховується близько 30 влучань на території пам'яток історії та археології

о. Хортиця. Переважна більшість влучань була на східному узбережжі острова. Найбільшу кількість влучань зазнала територія пам'ятки скіфського часу – Каракайка. Пам'ятка досліджувалась у 2019 р. експедицією Національного заповідника «Хортиця» під керівництвом Д.Д. Никоненка. Пам'ятка складається з комплексу кільцевих кромлехів; була музеєфікована у 2020 р. [3].

20 грудня 2022 р. російська ракета поцілила в межах території пам'ятки поселення «Совутина II», пошкодивши територію приблизно до 50 м. Зазначена пам'ятка виникла як поселення доби бронзи у гирлі балки Совутина на північно-східному узбережжі о. Хортиця. Досліджувалась експедицією Національного заповідника «Хортиця» у 1996 р. під керівництвом Д.Р. Кобалії. На місці воронки не виявлено слідів культурного археологічного прошарку.

Інший об'єкт – «Грунтовий могильник на висоті Канфарка», заснованого носіями скіфської культури у IV ст. до н.е., який, імовірно, використовувався заможними мешканцями Совутинського городища. Ця пам'ятка складається з комплексу кромлехів, які супроводжували поховання та ритуальні об'єкти. Останній раз досліджувалась у 2020 р. [4]. У 2022 р. на територію пам'ятки поцілила російська ракета, яка утворила воронку діаметром 5 x 6 м та глибиною близько 4 м. Удар прийшовся за 50 м від місця археологічних досліджень 2020 р.

Два прильоти в різницю в один рік зазнала пам'ятка історії «Місце переправи в часи Другої світової війни». Саме тут 26 листопада 1943 р. радянські війська захопили ділянку берега, яку десантники кілька днів утримували попри численні контратаки німців, поки не вдалося накопичити сили для подальшого просування [1, с. 113]. В березні 2023 р. на територію пам'ятки було влучання, утворилася яма у вигляді воронки, розміром 7 x 9 м та глибиною 4 м. Вибуховою хвилею пошкоджено територію навкруги радіусом 100–150 м. У 2024 р. поблизу пам'ятки було влучання КАБ.

Територія, на якій розташована пам'ятка національного значення «Кам'янська Січ, могила кошового отамана Костя Гордієнко та кладовище запорізьких козаків» з березня 2022 р. перебувала під окупацією. Під час

перебування тут армії окупантів російськими військами були прориті окопи та бліндажі, які пошкодили культурно-історичний прошарок пам'ятки. Після відступу російських військ у листопаді 2022 р. територія Січі щоденно знаходиться під обстрілами з лівого берега Дніпра. Так, в лютому 2024 р. російські війська завдали авіаційного удару керованими авіабомбами. За даними, що ми маємо, було значно пошкоджено культурний археологічний прошарок як на території Січі так і навколо неї. Пошкоджено кам'яний хрест Костя Гордієнко. Значних пошкоджень зазнав лапідарій (виставка кам'яних предметів просто неба). Остаточний ступінь руйнації та пошкоджень визначити складно, оскільки на сьогоднішній день не маємо можливості провести ретельне обстеження території.

Війна принесла інші руйнівні наслідки для пам'яток на території о. Хортиця. Вночі 6 червня 2023 р. близько 2:50 ночі російські окупаційні війська підірвали дамбу Каховської гідроелектростанції (ГЕС). Внаслідок цього станом на 12.06.2023 р. з Каховського водосховища у пониззя Дніпра зійшло 14,4 км³ води, що становило 72% від об'єму вод, накопичених в ньому до моменту руйнування греблі [6, с. 71].

Через коливання рівня води після підриву Каховської ГЕС відбуваються постійні вимивання берегу, намулення та буквально знищення культурного прошарку тих об'єктів археології, які безпосередньої знаходяться на території берегової смуги. Вода відійшла від лінії берега на деяких ділянках в таких параметрах:

- узбережжя балки В. Молодняга – 30 м;
- узбережжя балок Костіна –Липова – 50 – 70 м;
- територія озер та проток на Протовче до 120 м.

Процес природного вимивання берегової смуги, спад рівня води, в свою чергу, викликав ще одну загрозу – зріс рівень бажаних знайти цінні для себе історичні артефакти. Цей процес особливо руйнівний та неконтрольований на території колишнього водосховища. Але, деякою мірою він стосується і всіх

інших територій, в тому числі й о. Хортиця. Ситуація є такою, що навіть не використовуючи металодетектори люди в змозі знайти на території пам'яток предмети музейного значення. На жаль, далеко не усі «шукачі скарбів» передають виявлені артефакти до музею.

Для контролювання рівня пошкодження пам'яток співробітниками заповідника запроваджуються моніторингові виходи на об'єкти з метою фіксації рівня вимивання води та збирання археологічних артефактів. Так, протягом 2022–2024 р. було зібрано більше 4000 уламків кераміки, кременеві, металеві, скляні речі, які датуються сукупно добою енеоліту – середньовіччям.

Є об'єкти, які внаслідок падіння рівня води не можуть бути перенесені до музею, або вилучені зі свого місця, наприклад, – великі човни, скульптури. В таких випадках проводиться низка консерваційних та запобіжних руйнуванню заходів для стабілізації становища габаритних об'єктів. Так, для захисту від руйнації через коливання рівня води та зміни берегової лінії, в північно-західній частині о. Хортиця, між скелею Наумовою та балкою «У перевозу», проведено тимчасову консервацію трьох фрагментованих корпусів великих військових човнів I половини XVIII ст. Для захисту цих об'єктів було створено тимчасове консерваційне укриття. Укриття об'єктів проведено пошарово: з використанням поліетиленової плівки, агроволокна та поліпропіленових мішків, наповнених піском [5, с. 161]. Тим часом, на непересувних об'єктах, таких як кам'яні скульптури, що виставлені просто неба на території історико-культурного комплексу «Скіфський стан», створені стаціонарні захисні споруди з кевлару та деревини.

Ще один вид роботи в процесі захисту предметів від руйнувань – створення та збереження електронних копій пам'яток та предметів музейного фонду. Для фахового і професійного виконання поставленої задачі, співробітниками Національного заповідника «Хортиця» було пройдено навчання з оцифрування предметів. Оцифрування – це узагальнене поняття, яке включає в себе не тільки і не стільки фотографування, скільки створення тривимірних моделей (3D),

ортофотопланів, об'єктів доповненої реальності та ін. Це дозволяє отримати цифровий образ будь-якого предмету для подальшої роботи з ним, будь то експонування, опис, реставрація, музеєфікація тощо. У загальному обсязі за період 2022–2024 р. було оцифровано близько 600 предметів основного фонду, включаючи певну кількість окремих предметів та колекцій (такі, що перебувають на місці, і такі, що були евакуйовані); габаритні об'єкти (такі, як човни в «Музеї судноплавства», деякі кам'яні скульптури); деякі із святилищ на острові Хортиця. Крім цього, створено близько 100 тривимірних моделей рухомих і нерухомих пам'яток.

Цей узагальнюючий опис стану пам'яток історії та археології Національного заповідника «Хортиця» станом на 2024 р. не є вичерпним. Проводилась маса інших заходів з фіксації, реставрації та збереження пам'яток. Як уже зазначалось, ці роботи наразі є пріоритетними для відділу охорони пам'яток історії, археології та природи. Тож, представлені тут заходи триватимуть і надалі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Dodonov, R.O., Kobaliia D.R. Zatonulyi ponton-svidok forsuvannia Dnipra bilia s. Rozumivka u 1943 r. *Kyivski istorychni studii*. 2019. №9. S. 112–119.
2. Kobalyia D.R. Klassyfykatsyia, otsenka y lokalyzatsyia ystoryko-arkheolohycheskykh obektiv Natsyonalnoho zapovednyka «Khortytsa» *Kulturolohichnyi Visnyk*. 1998. Vyp. 4. S. 16–24.
3. Nykonenko D.D. Zvit pro rezultaty arkheolohichnoi rozvidky Karakaika 2019 (b. Karakaika, o. Khortytsia, m. Zaporizhzhia, Zaporizka obl.) u 2019 r. *Naukovyi arkhiv Natsionalnoho zapovidnyka «Khortytsia» (dali – NA NZKh)*. Spr. 1051.
4. Nykonenko D.D. Zvit pro rezultaty arkheolohichnoi rozvidky na o. Khortytsia u 2020 r. (o. Khortytsia, m. Zaporizhzhia, Zaporizka obl.). *NA NZKh*. Spr. 1093.
5. Petrashyna P.D. Uzahalnennia dosvidu Natsionalnoho zapovidnyka «Khortytsia» u haluzi restavratsii ta zberezhennia kulturnoi spadshchyny v umovakh viiskovoi ahresii. *Muzei ta restavratsiia u konteksti zberezhennia kulturnoi*

spadshchyny: aktualni vyklyky suchasnosti. Materialy IX Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii 19–20 veresnia 2024 r. Kyiv, 2024. S. 157–168.

6. Tuchkovenko Yu., Stepanenko S. Vplyv ruinuvannia hrebli Kakhovskoi HES na ekolohichniy stan Odeskoho raionu Chornoho moria. *Problemy vodopostachannia, vodovidvedennia ta hidravliky*. 2023. № 44. S. 71–80.